

ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสังฆสภากับรัฐสภา

ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง ป.ธ ๙, พธ.ม, พธ.ด.

อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

๑. บทนำ

พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพแคว้นมคธ ผู้เป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภ์ในพระพุทธศาสนา ทอดพระเนตรเห็นพวกปริพาชก^๑ นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาประชุมกันกล่าวธรรมกันทำให้นักบวชเหล่านั้นมีประชาชนเคารพนับถืออย่างกว้างขวาง ทรงปรารถนาจะให้ภิกษุในพระพุทธศาสนาทำอย่างนั้นบ้างจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลพระราชดำรินั้น พระพุทธองค์ทรงประทานพระพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายประชุมกันในวัน ๑๔ ค่ำ, ๑๕ ค่ำ และ ๘ ค่ำ แห่งปักข์^๒ ต่อมาทรงอนุญาตให้พระสงฆ์สวดปาติโมกข์ทำอุโบสถด้วยความพร้อมเพรียงกัน และทรงอนุญาตให้สมมติสีมา^๓ อันเป็นเขตแดนกำหนดสีมา โดยกำหนดภูเขาและก้อนหินเป็นต้นเป็นเครื่องหมาย^๔ แห่งนิมิต แล้วทรงแสดงวิธีสวดสมมติสีมาด้วยเครื่องหมายเหล่านั้น ฉะนั้นสีมาจึงเปรียบเสมือนเป็นสังฆสภาของพระสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่างๆ ที่สำคัญ มีการสวดพระปาติโมกข์ การอุปสมบท เป็นต้น

สังฆสภาในบริบททางพระพุทธศาสนา เป็นแนวคิดของพระพุทธเจ้าที่ทรงมอบความเป็นใหญ่แก่พระสงฆ์ โดยผ่านทางสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาในการดำเนินกิจการของพระศาสนาและการทำสังฆ

^๑ เตน โข ปน สมเยน อณฺเวยตติยิยา ปริพพาชกา จตฺตทเส ปณฺณรเส อฏฺฐมียา จ ปกขสส สนนปิตีตวา ธมฺมํ ภาสนติ. เต มนุสฺสา อุปสงกมนติ ธมฺมสสวนาย. เต ลภนติ อณฺเวยตติยีสฺส ปริพพาชเกสฺส เปมฺ, ลภนติ ปสาทํ, ลภนติ อณฺเวยตติยิยา ปริพพาชกา ปกข์. วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓๒/๑๔๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๒/๒๐๗.

^๒ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๒/๒๐๘.

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **วินัยมูขุ เล่ม ๓**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๓-๑๕.

กรรมต่างๆ เช่น พระองค์ทรงอนุญาตพระสงฆ์มีจำนวน ๔ รูป สวดปาติโมกข์ได้เพื่อความพร้อมเพียงของหมู่คณะ ถ้ามี ๓ รูป หรือ ๒ รูป ให้ประชุมกันบอกความบริสุทธิ์แก่กันและกัน เรียกว่าปาริสุทธิอุโบสถ^๕ ถ้ามีรูปเดียวให้ปัดกวาดสถานที่คอยภิกษุอื่น เมื่อไม่เห็นมาให้อธิษฐานคือตั้งใจระลึกว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ถ้าไม่ทำ ต้องอาบัติทุกกฏ^๖ จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ทรงให้ความสำคัญกับสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่างๆ ที่สำคัญเป็นอย่างมาก ส่วนอุดมการณ์แบบสังฆาธิปไตยในพระพุทธศาสนา หมายถึง สงฆ์มีอำนาจเป็นใหญ่ในองค์กรเป็นระบอบการปกครองของพระสงฆ์ที่เรียกว่า สังฆาธิปไตย^๗ เป็นแนวคิดหรือทฤษฎีอย่างหนึ่งที่พุทธบริษัททั้ง ๔ อยู่ภายใต้อำนาจของสงฆ์หรือ จะพูดให้ชัดก็ต้องระบุว่า สงฆ์มีอำนาจ สงฆ์เป็นใหญ่ อำนาจไม่ใช่ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง และพระองค์ได้ตรัสถึงความสำคัญของพระสงฆ์ไว้ว่า ถ้าเมื่อใดสงฆ์ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ เมื่อนั้นเราก็มีความเคารพในสงฆ์^๘ จะเห็นได้ว่าเมื่อพระองค์ทรงมอบความเป็นใหญ่แก่พระสงฆ์ ในการทำสังฆกรรมต่างๆ แล้วก็ทรงเป็นนักประชาธิปไตยที่ยิ่งใหญ่ เมื่อสงฆ์มีมติอย่างไรแล้วพระองค์ก็มีมติอย่างนั้นไม่คัดค้านจึงตรัสว่า เรามีความเคารพในพระสงฆ์

๒. ความสัมพันธ์ระหว่างสังฆสภากับรัฐสภาในสมัยพุทธกาล

ความสัมพันธ์ระหว่างสังฆสภากับรัฐสภานั้น กล่าวถึงสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์ และรัฐสภาของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร มิใช่ว่าสังคมไทยจะไม่เคยทราบเรื่องของสภาหรือกระบวนการทางรัฐสภา และเรื่องของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้บอกเราให้ทราบว่า มิใช่เพียงมีแต่สภาเท่านั้น เพราะเรื่องสงฆ์ก็มีเรื่องอื่นจากสภา คือเรื่องของสภานั้นเอง^๙ เพราะพระสงฆ์เองทราบและมีการรักษากฎระเบียบของกระบวนการทางสภาด้วยซึ่งเรียกว่า สังฆสภา พระสงฆ์ได้ปกครองกันโดยการเคารพกันตามลำดับอาวุโส^{๑๐} เรียงลำดับที่นั่ง ลงมติ นับองค์ประชุม การรวบรวมเสียงส่วนใหญ่ การออกกฎระเบียบ และการตัดสินอธิกรณ์เป็นต้น กฎระเบียบของกระบวนการทางสังฆสภาเหล่านี้ มีความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงกับรัฐสภาในบริบทของสังคมไทย และพระพุทธองค์ทรงใช้สังฆสภาในการ

^๕ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖๘/๒๕๔.

^๖ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖๘/๒๕๕.

^๗ พระครูโสภณปริยัติสุธี (ศรีบรรดรรณ ธีระมโฆ), สังฆาธิปไตย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^๘ ยโต จ โข ภิกขเว สัมมาปิ มหุตเตน สมณนาโคโต, อถ เม สัมเมปิ ควาโวติ. อจ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๑/๒๕, อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๔.

^๙ พระราชบัญญัติอาณัติ, พระพุทธศาสนาแนวคิดเพื่อพัฒนาสังคมและการเมือง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติธรรมการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๖๐.

^{๑๐} นับระยะเวลาที่ได้รับการอุปสมบทก่อนและหลังกัน เรียกกันว่า อาวุโส-ภันเต.

ควบคุมพระสงฆ์ ในเวลาที่พระสงฆ์มีสังฆสันนิบาตคือการประชุมพระสงฆ์นั่นเอง พระพุทธองค์ทรงยึดถือมาจากกฎระเบียบของสภาสังฆาการของเจ้าลิจฉวีทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภานิติบัญญัติกฎหมายซึ่งมีอยู่ในแคว้นต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในสมัยพุทธกาลมาปรับใช้กับสังฆสภาของพระองค์^{๑๑} ในสมัยพุทธกาล การปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา ยังไม่เป็นที่รู้จักของพวกเราในปัจจุบัน แต่ในสมัยพุทธกาลเรามีสถาบันทางการเมืองแบบรัฐสภากันแล้ว ซึ่งมีความก้าวหน้ากว่าประเทศใดๆ ในโลก

ในมหาปริณิพพานสูตร^{๑๒} มีหลักฐานต่างๆ มากมายที่สนับสนุนประเด็นนี้มีข้อความปรากฏว่า ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เมืองกุสินารา ใกล้เวลาเสด็จดับขันธปรินิพพาน ทรงรับสั่งให้พระอานนท์ไปแจ้งข่าวการปรินิพพานแก่พวกมัลลกะชัตริย์ ซึ่งขณะนั้นพวกเขากำลังอยู่ระหว่างการประชุมสภาด้วยกันอยู่ พวกเจ้ามัลลกะชัตริย์ก็ใช้ระบอบการแบบรัฐสภา^{๑๓} (สามัคคีธรรม) ปกครองเมืองอยู่ เมื่อได้ทราบข่าวเช่นนั้นพวกเขาตัดสินใจว่า ไม่ควรพักการประชุม แต่ควรประชุมต่อไปจนหมดวาระเสร็จการประชุมสภาจึงค่อยเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่เมืองกุสินารา

สาระสำคัญของสังฆสภาในระบอบสังฆาธิปไตยของพระพุทธศาสนานั้น ตั้งอยู่บนฐานะปฏิบัติการเพื่อความสามัคคีของพระสงฆ์ พระพุทธองค์คือบุคคลผู้ชูประทีปแห่งประชาธิปไตยและสนับสนุนอย่างจริงจัง ต่ออิสรภาพ สมภาพ และภารดรภาพ เป็นอันว่าพระพุทธศาสนาเท่านั้นที่มนุษย์จะมีเสรีภาพที่แท้จริงได้ และพระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความสำคัญของพระสงฆ์ไว้ว่า ถ้าเมื่อใดสงฆ์ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ เมื่อนั้นเราก็มีความเคารพในสงฆ์^{๑๔} การมอบความเป็นใหญ่แก่สงฆ์มีลักษณะตรงกับหลักประชาธิปไตยหลายประการ ส่วนมากเป็นเรื่องสังฆกรรม คือการประชุมกันทำกิจกรรมสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จ การทำสังฆกรรมต่างๆ ที่สำคัญเช่นการอุปสมบท เป็นต้น

๓. สังฆสภาและรัฐสภามีหน้าที่ที่จะพึงปฏิบัติต่อกัน

สังฆสภาและรัฐสภามีหน้าที่ที่จะพึงปฏิบัติต่อนั้น หมายถึงรัฐบาลและสังฆสภาต้องมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงพึ่งพาอาศัยกันและกัน การปกครองคณะสงฆ์เป็นการปกครองโดยพระธรรมวินัย ซึ่ง

^{๑๑} พระราชบัญญัติอาณัติ, พระพุทธศาสนาแนวคิดเพื่อพัฒนาสังคมและการเมือง, หน้า ๑๖๑.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๑/๗๗.

^{๑๓} พระราชบัญญัติอาณัติ, พระพุทธศาสนาแนวคิดเพื่อพัฒนาสังคมและการเมือง, หน้า ๑๖๒.

^{๑๔} ยโต จ โข ภิกขเว สโมปิ มหุตเตน สมณนาโคโต, อถ เม สโมปิ คารโวติ. อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๑/๒๕, อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑/๓๔.

พระพุทธองค์ทรงมอบพระธรรมวินัยให้เป็นตัวแทนก่อนที่จะปรินิพพาน^{๑๕} พระธรรมวินัยจึงเป็นทั้งกฎหมายและวิถีปฏิบัติสำหรับพระภิกษุสงฆ์ ตามวิถีชีวิตของพระภิกษุสงฆ์ย่อมปกครองตนเองได้โดยไม่ต้องใช้กฎหมายบ้านเมืองมาบังคับ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐหมายถึงรัฐสภา (ผู้ปกครองประเทศ)กับคณะสงฆ์ในครั้งพุทธกาลเป็นความสัมพันธ์เชิงหน้าที่มีใช้เชิงอำนาจ ซึ่งรัฐหรือผู้ปกครองประเทศโดยการนำของกษัตริย์ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภกโดยมิได้ก้าวก่ายการปกครองของคณะสงฆ์เช่น พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล และกษัตริย์องค์อื่นๆเป็นต้นในครั้งพุทธกาล ทรงเป็นพุทธศาสนิกชนที่ยึดมั่นในพระรัตนตรัย ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในฐานะพุทธศาสนิกชนคนหนึ่ง มิได้ใช้อำนาจหน้าที่ในฐานะผู้ปกครองแต่อย่างใด เนื่องจากคณะสงฆ์ในสมัยพุทธกาลออกบวชด้วยอุดมการณ์เดียวกันคือการแสวงหาหนทางดับทุกข์ ด้วยแนวทางแห่งพุทธธรรม จึงไม่มีปัญหาด้านการปกครอง เพราะพระสงฆ์ท่านถือหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด

หน้าที่ของรัฐหรือผู้ปกครองประเทศที่พึงมีต่อคณะสงฆ์หรือพระพุทธศาสนา จะต้องมิชอบเขตที่ถูกต้อง โดยเป็นไปเพื่อเกื้อกูลกันทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ฝ่ายคณะสงฆ์ในฐานะเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณของประชาชนในสังคม มีหน้าที่สงเคราะห์ด้วยธรรมให้ประชาชนเป็นพลเมืองที่ดีของสังคม และแนะนำผู้ปกครองรัฐให้บริหารงานแผ่นดินด้วยธรรมที่เรียกว่า ธรรมาธิปไตย^{๑๖} หากรัฐมีพฤติกรรมไม่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม คณะสงฆ์ก็สามารถชี้แนะแนวทางที่ถูกต้องให้ได้ แต่ไม่เข้าแทรกแซงหรือก้าวก่ายอำนาจภายในของรัฐ ตลอดจนวางตัวเป็นกลางไม่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของทุกฝ่ายในส่วนของรัฐพึงมีหน้าที่ต่อคณะสงฆ์และพระพุทธศาสนา ๒ ด้านคือ

๑. ปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา เมื่อยามที่พระพุทธศาสนาเกิดปัญหาขึ้น ทั้งปัญหาที่เกิดจากภายในและจากการทำลายของภายนอก รัฐจะต้องเข้ามาช่วยคณะสงฆ์แก้ปัญหาดังกล่าว และรักษาแก่นพุทธศาสนาให้ดำรงอยู่ ดังเช่นพระมหากษัตริย์ได้ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาทุกครั้งเพื่อรักษาพระไตรปิฎกให้มีความบริสุทธิ์เป็นต้น

๒. อุปถัมภ์ส่งเสริมพระพุทธศาสนา ด้วยการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและกิจการคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรือง ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมคณฤชและวิปัสสนาธุระ แก่คณะสงฆ์กล่าวคือ การส่งเสริมด้านการศึกษาเล่าเรียนและด้านปฏิบัติแก่พระภิกษุสามเณร ให้ความช่วยเหลือด้านปัจจัย ๔ แก่คณะสงฆ์เพื่อใช้ในกิจการพระศาสนา หากรัฐหรือ

^{๑๕} โย โว อานนท ทมโม จ เทสิโต วินโย จ ปญญุตโต โส มมจเจยน สตถา. ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๑๖} อจ. ติก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๓.

ผู้ปกครองประเทศจะตรากฎหมายสำหรับพระสงฆ์ จำเป็นต้องเข้าใจในขอบเขตความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ กฎหมายที่ออกมาจะเป็นไปเพื่อส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

๔. สังฆสภาและรัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครององค์กร

สังฆสภาและรัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการบริหารองค์กรนั้น โดยสังฆสภามีที่มาในฐานะเป็นสังฆสภา เป็นที่ประชุมของคณะสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่างๆที่สำคัญมีการอุปสมบทเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงต้องวางระเบียบต่างๆให้ชัดเจน จะอาศัยเพียงหลักธรรม เช่น อปริหานิยธรรม เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักการกว้างๆ นั้นไม่พอ เพราะผู้เข้ามาบวชมีอุปนิสัยและการอบรมหล่อหลอมต่างกัน หากไม่มีกฎระเบียบที่ชัดเจนก็มีโอกาสประพฤติปฏิบัติไม่เหมาะสม สร้างความเสื่อมเสียให้แก่พระพุทธศาสนาได้ ซึ่งต้นบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อในพระวินัยปิฎกล้วนมาจากสาเหตุเหล่านี้ทั้งสิ้น ดังนั้นพระวินัยจึงเปรียบเสมือนด้ายที่ช่วยร้อยดอกไม้คือพุทธบริษัท ให้เป็นระเบียบสวยงามสร้างความศรัทธาให้เกิดแก่ผู้พบเห็น และเป็นเหตุให้พุทธบริษัทอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สามารถสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาไปได้ยาวนาน จนถึงปัจจุบันนี้ สังฆสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนคือ

(๑) อำนาจการบริหารงานกิจการพระพุทธศาสนาโดยผ่านสังฆสภาของสงฆ์ เป็นการบริหารในรูปแบบของการปกครองคณะสงฆ์เป็นพื้นฐาน เพราะมีลักษณะเป็นรูปธรรม การบริหารงานในพระพุทธศาสนา กำเนิดขึ้นมาโดยมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้ประกาศพระศาสนาจนกระทั่งมีพระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา มีพุทธบริษัท ๔ ครบถ้วน สังคมพุทธจึงกำเนิดขึ้นมาดังนั้น จึงต้องมีการบริหารหรือการปกครองเกิดขึ้นเพื่อให้สังคมพุทธสามารถดำรงอยู่ และเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กับสังคมมนุษย์สืบต่อไปการบริหารพระพุทธศาสนา ในสมัยพุทธกาลมีพระพุทธเจ้าเป็นองค์พระประมุข ในการบริหารโดยใช้รูปแบบการปกครองแบบธรรมาธิปไตยโดยดำเนินการบริหารเช่น พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา^{๑๗} ทรงมอบให้สงฆ์ประชุมกันทำสังฆกรรมทั้งปวงโดยเป็นการกสงฆ์ หมู่สงฆ์เป็นผู้ดำเนินกิจการที่สำคัญ เช่น การอุปสมบท การปวารณา เป็นต้น ผู้เข้าประชุมพึงเป็นสมานสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกันจะต้องมีมติเป็นเอกฉันท์ และจะต้องเป็นไปตามพระธรรมวินัยเรียกว่า สังฆาธิปไตยคือสงฆ์เป็นใหญ่ในการปกครองคณะสงฆ์ด้วยกันเองโดยผ่านสังฆสภาเป็นต้น

(๒) อำนาจตุลาการโดยผ่านสังฆสภาของสงฆ์ คือ เมื่อมีอธิกรณ์เกิดขึ้นแล้วระหว่างสงฆ์กับสงฆ์ด้วยกัน คณะสงฆ์จะต้องดำเนินการซึ่งมีทั้งส่วนที่เป็นคดี คือเป็นปัญหาข้อขัดแย้ง และส่วนที่เป็นกิจธุระ

^{๑๗} อจ. ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔.๑๕๔-๑๕๖.

ต่างๆ อธิกรณนั้น มี ๔ ประการ คือ ๑. วิวาทาธิกรณ์^{๑๘} ๒. อนูวาทาธิกรณ์ ๓. อาปัตตาธิกรณ์ ๔. กิจจาธิกรณ์ ๕. อธิกรณสมณะเป็นต้น^{๑๙}

สังฆสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองคณะสงฆ์ ตามอำนาจบริหารและตามอำนาจตุลาการ โดยผ่านเครื่องมือที่สำคัญคือสภาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์ เพื่อความพร้อมเพรียงของหมู่คณะจะได้อธิบายมาแล้ว

ส่วนรัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการบริหารองค์กรนั้น กล่าวถึงรัฐสภาในฐานะเป็นทั้งสถานที่ประชุมประชุมสภาผู้แทนราษฎร และเป็นองค์กรฝ่ายนิติบัญญัติของประเทศ ซึ่งเป็นที่มาแห่งกฎหมายทั้งหลายที่ใช้ปกครองประเทศ เป็นสถาบันสูงสุด ๑ ใน ๓ สถาบันของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันประกอบด้วย ๑. ฝ่ายบริหาร ๒. ฝ่ายนิติบัญญัติ ๓. ฝ่ายตุลาการ^{๒๐} รัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการปกครองประเทศ ฉะนั้นสมาชิกรัฐสภาหรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรต้องมาจากการเลือกตั้งตามรัฐธรรมนูญกำหนดไว้ อำนาจหน้าที่ของรัฐสภาหรือ สภาผู้แทนราษฎรโดยทั่วไปแบ่งเป็น ๓ ประเภทคือ

(๑) อำนาจหน้าที่ในการตรากฎหมาย หมายถึง การออกพระราชบัญญัติและการอนุมัติพระราชกำหนด รวมถึงการออกกฎหมายเพื่อแก้ไขเพิ่มเติมหรือยกเลิกกฎหมายเดิมด้วย

(๒) อำนาจหน้าที่ในการควบคุมการบริหารราชการแผ่นดิน หมายถึง รัฐสภาหรือสภาผู้แทนราษฎรมีหน้าที่ในการควบคุมดูแลการบริหารราชการแผ่นดินของคณะรัฐมนตรี

(๓) อำนาจหน้าที่ในการให้ความเห็นชอบในมาตรการต่างๆ หมายถึง รัฐสภามีอำนาจหน้าที่ในการให้ความเห็นชอบ เช่น การให้ความเห็นชอบในการแต่งตั้งเลขาธิการคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริต และประพฤติมิชอบในวงราชการ และการแต่งตั้งเลขาธิการคณะกรรมการกฤษฎีกาเป็นต้น^{๒๑}

การเรียกประชุม เป็นการเรียกให้สมาชิกรัฐสภามาประชุมเพื่อพิจารณามาตรการต่างๆ ในทางนิติบัญญัติ การเรียกประชุมรัฐสภานี้ตามรัฐธรรมนูญถือเป็นพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ซึ่งต้องออกเป็นพระราชกฤษฎีกาตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ ฉะนั้น รัฐสภาหรือสภาผู้แทนราษฎรจึงเปรียบเสมือนเป็นศูนย์กลางของการบริหารราชการแผ่นดิน ในส่วนที่เป็นนิติบัญญัติคือการออกกฎหมายเป็นต้น และในส่วนที่เป็นการควบคุมการบริหารงานของคณะรัฐมนตรี

^{๑๘} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙/๒๙.

^{๑๙} วิ.จุ. (ไทย) ๖/๒๔๐/๓๖๕.

^{๒๐} คณิน บุญสุวรรณ, ภาษาการเมืองในระบอบรัฐสภา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอ.เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๓๓), หน้า ๒๓๖.

^{๒๑} คณิน บุญสุวรรณ, ภาษาการเมืองในระบอบรัฐสภา, หน้า ๒๓๘.

ความสัมพันธ์ระหว่างสังฆสภาและรัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการบริหารองค์กรนั้น สังฆสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการบริหารองค์กรของสงฆ์ สีม่าเปรียบเหมือนสังฆสภา เป็นที่ประชุมของคณะสงฆ์ในการทำสังฆกรรมต่างๆที่สำคัญมีการอุปสมบทเป็นต้น ส่วนรัฐสภาในฐานะเป็นศูนย์กลางการบริหารองค์กรนั้น รัฐสภาในฐานะเป็นทั้งสถานที่ประชุมประชุมสภาผู้แทนราษฎร เป็นองค์กรฝ่ายนิติบัญญัติของประเทศ ซึ่งเป็นที่มาแห่งกฎหมายทั้งหลายที่ใช้ปกครองประเทศ เป็นสถาบันสูงสุดและคณะรัฐมนตรีต้องมาจากรัฐสภาหรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ต้องมาจากการเลือกตั้งตามรัฐธรรมนูญกำหนดไว้โดยเฉพาะนายกรัฐมนตรี ในฐานะผู้มีหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งมีอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ

๕. เอกสิทธิ์คุ้มครองระหว่างสังฆสภาและรัฐสภาในสังคมไทย

เอกสิทธิ์คุ้มครองระหว่างสังฆสภาและรัฐสภาในสังคมไทยนั้น กล่าวถึงสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาและเป็นเขตอภัยทานไม่ว่าจะเป็นบุคคลหรือสัตว์ต่างๆ หนีร้อนมาพึ่งเย็น เมื่อเข้ามาในเขตสังฆสภาแล้วก็จะได้รับการคุ้มครองจากพระพุทธรูปศาสนา ซึ่งคนทั่วไปทราบกันดีอยู่ว่าเป็นเขตอภัยทานห้ามทำร้ายซึ่งกันและกัน เป็นประเพณีสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า อภัยทาน หมายถึง การให้ความไม่มีภัย หรือความปลอดภัย^{๒๒} การให้อภัยทานเป็นการให้ที่ยิ่งใหญ่ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอภิสังขสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๕ ประการนี้เป็นมหาทาน ที่รู้กันว่าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็น อริยวงศ์ เป็นของเก่า ในอดีตไม่ถูกลบล้างแล้วเป็นต้น^{๒๓}

ส่วนในพระไตรปิฎกนั้น มีการกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับอภัยทาน (เอกสิทธิ์คุ้มครอง) ต่างๆ มากมายที่พระราชาหรือคนทั่วไป และให้อภัยทานแก่ภิกษุในพระพุทธรูปศาสนาเพราะเหตุแห่งการอุปสมบท โดยผ่านทางสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์ เช่น เรื่องการอุปสมบทของพวกราชภัฏในสมัยพุทธกาล เมืองชายแดนของพระเจ้าพิมพิสารเกิดการจลาจลขึ้น พระองค์จึงมีพระบรมราชโองการสั่งพวกรบมาอำมาตย์ผู้เป็นแม่ทัพนายกองให้ไปปราบกบฏ แต่นายทหารเหล่านั้นพากันเข้าไปหาภิกษุทั้งหลายแล้วขอบรรพชาอุปสมบท พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบเรื่องแล้วได้ตรัสถามมหาอำมาตย์ผู้พิพากษาว่า ภิกษุรูปที่ให้ราชภัฏบวช จะต้องโทษสถานใด คณะผู้พิพากษารายบุลไปตามลำดับว่า

- (๑) พระอุปัชฌาย์ต้องถูกตัดศีรษะ
- (๒) พระอนุสาวนาจารย์ต้องถูกดึงลิ้นออกมา
- (๓) พระคณะปุรณะต้องถูกหักซี่โครงแถบหนึ่ง

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๘๐.

^{๒๓} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๙/๓๐๐-๓๐๑.

พระเจ้าพิมพิสารจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าถวายบังคมประทับนั่งแล้วกราบทูลว่า หม่อมฉันขอ
 ประทานพระวโรกาส ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายไม่พึงให้ราชภัฏบวช พระพุทธองค์ทรงชี้แจงให้พระเจ้าพิม
 พิศารจนพอพระทัยแล้วรับสั่งกะภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ราชภัฏภิกษุไม่พึงให้บวช รูปใดให้บวช
 ต้องอาบัติทุกกฏ^{๒๔} เป็นต้น พวกนายทหารและพระเถระทั้งหลายที่ให้การอุปสมบทรอดพ้นจากความตายได้
 ก็ด้วยอำนาจของสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์ ในการอุปสมบทนายทหารเหล่านั้น

ส่วนในสังคมไทยถือกันจริงจังและให้ความสำคัญมาก ใครเข้าไปอยู่ในเขตสีมาในฐานะเป็นสัง
 ฆสภาของสงฆ์แล้วเป็นอันพ้นภัยราชการ (เอกสิทธิ์คุ้มครองทางพระพุทธศาสนา) แม้ว่าพระเจ้าแผ่นดินมี
 อำนาจทั้งแผ่นดิน แต่เขตนี้อยู่ให้พระสงฆ์แล้ว พระองค์ก็ไม่เข้ามารุกร้า เช่นในสมัยลพบุรี เมื่อครั้งที่
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราชประชวรหนักใกล้จะสวรรคต^{๒๕} พระเพทราชากับขุนหลวงสรศักดิ์ยกทหารมา
 ล้อมวัง ถ้าพระนารายณ์มหาราชสวรรคตเมื่อไร พวกขุนนางทั้งหลายที่พระเพทราชากับพระเจ้าเสือไม่
 พอใจ ก็คงจะถูกจับและถูกประหารชีวิตอย่างแน่นอน เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ยังทรงพระชนม์อยู่พวกเขา
 ยังทำอะไรไม่ได้ แต่ตอนนี้พระองค์ทรงประชวรหนักจะสวรรคตแล้ว เมื่อพระเพทราชาเอาทหารล้อม
 พระราชวังก็ไม่มีทางไป แม้ว่าสมเด็จพระนารายณ์จะยังมีอำนาจอยู่แต่ทำอะไรไม่ได้แล้ว พระองค์ทรง
 สงสารพวกขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่จะต้องสิ้นชีวิต ทรงรับสั่งให้ขุนนางของพระองค์ไปนิมนต์สมเด็จพระ
 พระสังฆราชมาพร้อมทั้งพระสงฆ์ให้ครบทำสังฆกรรมได้พอพระสงฆ์มาที่พระราชวังละไว้ สมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชก็ทรงประกาศยกพระราชวังละไว้ถวายให้เป็นของพระสงฆ์ เมื่อพระราชวังกลายเป็นสีมา
 ในฐานะเป็นสังฆสภาของพระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ก็ทำสังฆกรรมได้จึงใช้พระราชวังเป็นเหมือนพระอุโบสถ
 สมเด็จพระสังฆราชนำพระสงฆ์ประกอบสังฆกรรมอุปสมบท พวกเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ที่รู้ยู่ว่าจะ
 ต้องถูกจับหรือถูกประหารชีวิต เมื่อขุนนางผู้ใหญ่เหล่านั้นอุปสมบทเสร็จแล้วก็พากลับวัด เพราะเมื่อเป็น
 พระภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว พวกทหารฝ่ายที่จะกำจัดก็ทำอะไรไม่ได้เป็นอันว่าพระสงฆ์พาพระบวช
 ใหม่เหล่านั้นกลับวัดได้สำเร็จ เลยช่วยพวกข้าราชการและเจ้านายเหล่านั้นให้พ้นจากความตายไว้ได้ด้วย
 อำนาจของสีมาในฐานะเป็นสังฆสภาของสงฆ์นั่นเอง^{๒๖}

ส่วนเอกสิทธิ์คุ้มครองของรัฐสภาไทยนั้น รัฐสภามีเอกสิทธิ์คุ้มครองตามกฎหมาย มีสิทธิ
 เต็ดขาดของสมาชิกรัฐสภาที่จะกล่าวแถลงข้อเท็จจริงแสดงความคิดเห็น ออกเสียงลงคะแนน หรือการ

^{๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๐/๑๔๖.

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , ฝั่งลูกนิมิต-ผูกสีมา วัดญาณเวศกวัน, (กรุงเทพมหานคร, บริษัท
 สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๖.

^{๒๖} น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปบนใบเสมา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, พิมพ์ครั้งที่ ๑,
 ๒๕๒๔) , หน้า ๙.

กระทำอย่างอื่นในที่ประชุมสภา โดยมีให้บุคคลอื่นมาเกี่ยวข้อง จะไปฟ้องร้องว่ากล่าวในทางใดไม่ได้^{๒๗} ทั้งทางอาญาและทางแพ่ง และไม่อาจนำเรื่องนั้นไปฟ้องร้องได้อีกไม่ว่าเวลาจะล่วงเลยไปนานเท่าใดก็ตาม สมาชิกรัฐสภาทุกท่านได้รับความคุ้มครองกันตามรัฐธรรมนูญคือสมาชิกรัฐสภาที่จะไปประชุมตามหน้าที่โดยไม่อาจถูกจับกุม คุมขัง คุมกันไม่ให้ถูกฟ้องร้อง^{๒๘} หรือดำเนินคดีใดๆในลักษณะที่จะขัดขวางต่อการมาประชุมในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง หรือในระหว่างสมัยประชุม เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากสภาที่ผู้นั้นเป็นสมาชิกอยู่เสียก่อน ความคุ้มครองนี้ไม่ทำให้บังคับแก่การพิจารณาคดีของศาลฎีกาแผนกคดีอาญาของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง^{๒๙} ทั้งนี้เมื่อพ้นเวลาดังกล่าวความคุ้มครองจะหมดไปและอาจดำเนินคดีต่อไปได้

สำหรับประเทศไทยได้มีการนำหลักเอกสิทธิ์มาใช้เป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตย คือ ในพระราชบัญญัติองค์มนตรี พุทธศักราช ๒๔๗๐ ส่วนหลักเรื่องความคุ้มครองของสมาชิกรัฐสภาที่จะไม่ถูกจับกุม คุมขัง หรือดำเนินคดีในระหว่างสมัยประชุมนั้นได้มีการบัญญัติขึ้นใช้ครั้งแรกในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พุทธศักราช ๒๔๗๕^{๓๐} และหลักนี้ยังคงอยู่ในรัฐธรรมนูญของไทยตลอดมา

เอกสิทธิ์และความคุ้มครองสมาชิกรัฐสภาของไทยนั้นได้มีการบัญญัติรับรองไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในรัฐธรรมนูญอันเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ โดยในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐^{๓๑} มาตรา ๑๓๐ ได้บัญญัติหลักการเรื่อง เอกสิทธิ์เอาไว้เช่นสมาชิกรัฐสภามีเอกสิทธิ์โดยเด็ดขาด ในการกล่าวถ้อยคำใดในทางแถลงข้อเท็จจริง แสดงความคิดเห็น และออกเสียงลงคะแนนได้อย่างอิสระ ผู้ใดจะนำไปเป็นเหตุฟ้องร้องมิได้ ตลอดไปไม่ว่าเมื่อใดเป็นต้น

ในมาตรา ๒๗๗^{๓๒}วรรคท้าย ได้บัญญัติเกี่ยวข้องกับความคุ้มครองของสมาชิกรัฐสภาไว้ว่า บทบัญญัติว่าด้วยความคุ้มครองของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและสมาชิกวุฒิสภามาตรา ๑๓๑ มิให้นำมาใช้บังคับกับ การพิจารณาของศาลฎีกาแผนกคดีอาญาของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง ความคุ้มครอง

^{๒๗} มานิตย์ จุมปา, สารานุกรมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (พ.ศ.๒๕๔๐) เรื่อง ๙ เอกสิทธิ์และความคุ้มครอง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๒.

^{๒๘} .ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนัก พิมพ์ นานมีบุ๊คส์ พัชริ์เคชั่นส์, ๒๕๔), หน้า ๒๕๔.

^{๒๙} เตโช สนวนานนท์, ความคุ้มครองในระหว่างสมัยประชุมในพจนานุกรมศัพท์การเมือง, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๕), หน้า ๘๕.

^{๓๐} มานิตย์ จุมปา, สารานุกรมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (พ.ศ.๒๕๔๐)เรื่อง ๙ เอกสิทธิ์และความคุ้มครอง, หน้า ๕.

^{๓๑} สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รัฐสภา, ๒๕๕๐).หน้า ๑๐๔-๑๑๐.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕-๑๕๕.

ที่รัฐธรรมนูญบัญญัติเป็นกรณีพิเศษให้กับคณะกรรมการการเลือกตั้งนอกเหนือจากที่กฎหมายรัฐธรรมนูญของไทยจะได้กำหนดเอกสิทธิ์และความคุ้มกันให้แก่สมาชิกรัฐสภาแล้ว ก็ยังมีการกำหนดความคุ้มกันให้กลุ่มบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่จะต้องได้รับความคุ้มกันเป็นกรณีพิเศษ เพื่อประโยชน์โดยรวมของชาติและประชาชน ได้แก่ ความคุ้มกันของคณะกรรมการการเลือกตั้ง เพื่อให้การปฏิบัติหน้าที่เป็นไปอย่างเรียบร้อยราบรื่น และมีอิสระ โดยไม่ถูกขัดขวางและกลั่นแกล้ง โดยรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐^{๓๓} มาตรา ๒๔๑ ได้บัญญัติให้ความคุ้มกันแก่คณะกรรมการการเลือกตั้งเช่น ในระหว่างที่พระราชกฤษฎีกาให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร หรือสมาชิกวุฒิสภา ประกาศให้มีการสรรหาสมาชิกวุฒิสภา ประกาศให้มีการออกเสียงประชามติ มีผลบังคับใช้ ห้ามไม่ให้ จับ คุมขัง หรือหมายเรียกตัว คณะกรรมการการเลือกตั้งไปทำการสอบสวนเป็นต้น

สรุป พระสงฆ์ยอมได้รับเอกสิทธิ์คุ้มครองจากพระพุทธศาสนา โดยผ่านทางสีมาในฐานะที่เป็นสังฆสภาของพระสงฆ์ แต่การได้รับความคุ้มครองจากพระพุทธศาสนานั้น เพราะท่านผู้นำรัฐหรือผู้นำประเทศเหล่านั้น มีความเลื่อมใสศรัทธาและยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญ ส่วนสมาชิกรัฐสภาหรือสภาผู้แทนราษฎรยอมได้รับเอกสิทธิ์และความคุ้มกันจากรัฐสภาตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ ฉะนั้น สังฆสภามีความสำคัญกับพระสงฆ์และพระพุทธศาสนามากเพียงใด รัฐสภาก็มีความสำคัญกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและประเทศชาติเพียงนั้นดังได้อธิบายมาแล้ว

---

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔.

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.
- _____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) , ฝั่งลูกนิมิต-ผูกสีมา วัดญาณเวศกวัน, (กรุงเทพมหานคร, บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๓).
- พระราชปัญญาเมธี, พระพุทธศาสนาแนวคิดเพื่อพัฒนาสังคมและการเมือง, (กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์นิติธรรมการพิมพ์, ๒๕๔๘).
- พระครูโสภณปริยัติสุธี (ศรีบรรดรร ธิธมฺโม), สังฆาธิปไตย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬา
ลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).
- คณิน บุญสุวรรณ, ภาษาการเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไอ.เอส.
พรินติ้ง เฮาส์, ๒๕๓๓).
- น. ณ. ปากน้ำ, ศิลปฉบับใบเสมา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, พิมพ์ครั้งที่ ๑,
๒๕๒๔).
- มานิตย์ จุมปา, สารานุกรมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (พ.ศ.๒๕๔๐) เรื่อง ๙ เอกสิทธิ์และความ
คุ้มกัน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๔).
- ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
นานมีบุ๊คส์ พัชริเคนส์, ๒๕๔๒).
- เดโช สวานานนท์, ความคุ้มกันในระหว่างสมัยประชุมในพจนานุกรมศัพท์การเมือง,
(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๕).
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รัฐสภา, ๒๕๕๐).